

A hagyományos lakóház

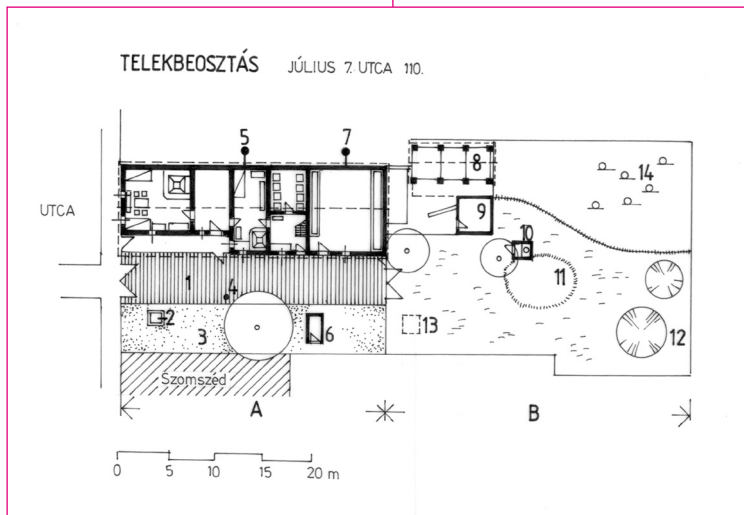
A Tisza mente népi építésze, oromfalak, típusházak, szobabelső, konyhabelső

Kiállításunk ezen része a Tisza-vidék népi építészetébe ad betekintést, valamint a lakóház, a szoba- és konyhabelső jellegzetes tárgyi emlékeiből mutat be néhány régi darabot. Zenta környékének építészeti sajátosságait fényképekkel szemléltetjük.

A XVIII–XIX. században az Alföld egyik jellemző településformája a nagyhatárú mezőváros. A mezővárosokra jellemző az utcák szabálytalan, spontán kialakulása egy geomorfológiai környezetben, vagy a tervezett orto-

gonális utcahálózat. Az első esetben a nem tervezett alaprajzú települések, míg a második esetben a mérnöki tervek alapján készült települések utcahálózata formálódott ki.

A XVIII. század közepén és annak második felében történt újjátelepítések után népesedett be ez a vidék. A leteleplők kezdetben földből készült veremházakban, illetve vesszőből font paticsfalú, kétsejtű házakban laktak, amelyeket polyvás sárral tapasztottak, majd mésszel meszelték



Parasztgazdaság telekbeosztása. Zenta, Július 7. utca 110.
Valkay Zoltán rajza, 1991.

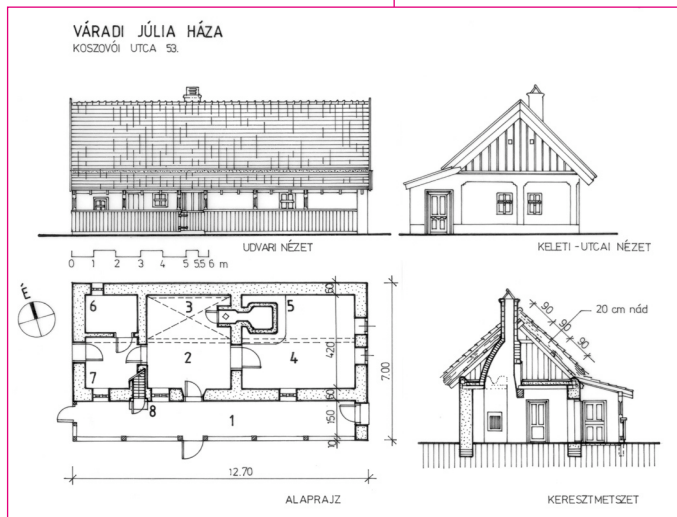
be. Az 1769-es tűzvész után a népi építészeti hagyományait felhasználó kamarai tervek alkalmazták a lakóházak újjáépítésénél.¹ A házak vert falúak voltak, náddal, illetve sással fedték be őket.

A kezdetleges épületek a XIX. században tovább fejlődtek. A Tisza mentén megjelentek a háromsztatú végházak, középen volt a konyha, a pitvar, és itt volt a bejárat is, az utca felől volt a tiszta szoba, az udvari oldalon pedig a hátsó szoba, illetve a lakószoba. A nagyobb házak esetében ezt követte a kamra, majd az istálló. Még a két háború közötti időszakban sem volt minden házban három helyiség. A halá-

szok kisebb, kétszatatú házakban laktak. A zentai tanyák épülete a XX. század elején szoba-konyha-kamrából állt, valamint a gazdasági épületekből: istálló, fész, disznóól, helyenként volt magtár és pince is. Abban különböztek a városi telkektől, hogy ezeknek félig zárt volt az udvara, vagyis az épületeket körben építették. Korábban Zentán is ismerték a *tutajház*² típusát, ez a Tisza-parton biztonságosabb volt az árvíz miatt. A tutajház érdekessége a fal szerkezetében rejlett. A váz anyagaként vasúti slipperfákat, kitöltésként sövényt, pelyvás sarrat, esetleg vályogot használtak. Zentán a Kukucs-kában voltak ilyen házak.

A jobb mód megmutatkozott a házon. A polgárházak téglából, díszes homlokzattal, oromfallal, zsindelemmel vagy cseréppel fedett tetővel készültek a városok központjában. A polgárosodás idején, a liberalizálódás után megnőtt az építkezési kedv, fokozódott a fa, valamint egyéb építkezési anyagok iránti kereslet. Az idetutajoztatott fa feldolgozása céljából egymás után jöttek létre a fűrésztelepek, s vált jövedelmező foglalkozássá a fakereskedelem, illetve az építkezési vállalkozás.³

A fűrészelt deszkából készült, úgynevezett napsugaras oromfalú parasztházak a Tisza vonalától keletre és nyugatra terjedtek el,



**Háromsztatú parasztház. Zenta. Koszovói utca 53.
Valkay Zoltán felmérési rajza, 1991.**

- 1 Valkay Zoltán: Zenta építészete. Újvidék-Zenta, 2002. 37.
- 2 I. m. 263. Erről Szeli István is írt a Híd egyik korai számában (lásd az ábrát).
- 3 Peján Attila: A Tisza és Zenta. Bácsországi, Szabadka, 2000.

amelyeket a néprajztudomány vidékünk tipikus épületeinek tekint. Észak-Bácskában a házak oromzata alapján három területet különítünk el: a Tisza-vidéki, a központi és a Duna menti típust.⁴ E vidék házainak fala mindig földből épült. A falat vagy felverték, vagy vályogból, illetve téglából készítették. A Tisza-vidéki háztípus sajátossága a deszkaoromzat. Az Alsó-Tisza mente magyarságának kedvelt motívuma a napsugár. A napsugárdíszes ormok deszkái sokszor egy kis padlásablakból sugarasan indulnak ki. A XIX–XX. század fordulóján alakult ki az összetett kazettás oromzattípus.

Beszédes Valéria kutatásai-
ban⁵ rámutatott arra, hogy vidékünkön a napsugaras oromzatok elterjedése szorosan összefügg a fűrészelt deszka megjelenésével, a fűrésztelepek létrehozásával. A századfordulón legtöbb fűrésztelep éppen a Tisza menti községekben: Óbecsén, Magyarakanizsán, Zentán működött, hiszen a faanyag a Tiszán érkezett. A Bácskában Szabadkától délre a Tisza mentén egészen Bácsföldvárig található nagyobb számú deszka „fűrfal”. A XIX–XX. században ilyen háztípusban lakott nemcsak a szegényparaszt, hanem a halász és a kisiparos is. A napsugaras oromfalú házak Szegeden szigo-

rú tervek alapján készültek, míg Zentán és környékén a fűrészelt deszka berakásának inkább egyéni változataival találkozhatunk. Tudomásunk szerint 1904-ben Foerk Ernő, a zentai központi templom tervpályázatán is résztvevő építész több napsugaras házat is lerajzolt.⁶ A hetvenes évek elején, a Városi Múzeum munkatársai csaknem hétszáz olyan házat fényképeztek le, amelyeknek szép oromfala, *homlokzati díszítése, érdekes kiskapuja* vagy egyéb helyi jellege van.

A deszkaberakás variációival, a padláslyukak különböző formáival, sokféle homlokzati díszítéssel találkozunk.



Nádfedeles parasztház. Felsőhegy. Fotó: Révész Róbert, 1999.

4 Antun Rudinski és Jovan Cvijić a pannon ház terminusát használja az észak-bácskai házak tanulmányozásakor. Cvijić, Jovan: *Balkansko poluostrvo* [A Balkán-félsziget]. Beograd, 1923. Rudinski, Antun: *Panonska kuća, pojava i oblici u Severnoj Bačkoj* [A pannon ház, megjelenése és formái Észak-Bácskában]. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, Novi Sad, 1985.

5 Beszédes Valéria több mint két évtizede a vajdasági népi műemlékeket vizsgálja. Az *Emberek és otthonok* c. könyvében lásd: *A napsugaras házak*. Szabadka, 1994. 54–75.

6 Beszédes Valéria: *Emberek és otthonok*. Szabadka, 1994. 18.

A zentai parasztházak tájolása észak–déli irányú. Beosztásuk szoba-konyha-szoba vagy szoba-konyha-kamra tagolású volt. Az utca felőli „nagyházat”, azaz a tiszta szobát nem lakták, az volt az ünnepi szoba. A tornácra díszes kiskapu vezetett.

A XIX. század elején az oromzat nádból, illetve vesszőből készült, melyet kívül-belül sárral vastagon betapasztottak. Később jelent meg az állóhézagos deszkatűzfal, majd az 1880-as évektől kezdve a napsugaras díszítésű „fűrfal”.⁷

Zentán a népi építészet hagyományait vette figyelembe Berzenczey Domokos városi fő-

mérnök, amikor Szövényi Károlyval megtervezték a munkáslakásokat, amelyekből napjainkban is láthatunk néhányat a Gaj utcában. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1907-ben rendelte el országosan a munkásházak építését. A XLVI. törvénycikkely értelmében épültek fel az egyforma házakból álló, tömör kerítésekkel ellátott, keskeny telkekkel rendelkező *házsorok*. A Bartóky, illetve a mai Gaj utca épületeinek tervrajzait 1909-ben Berzenczey Domokos városi főmérnök Szabó Mátyás építőmester közreműködésével készítette. A kiállításunkon látható „mezőgazdasági munkásházakról” ké-

szült fotókat Erdélyi Mór 1910-ben készítette, és azok eredetije a Magyar Mezőgazdasági Múzeum fényképtárában található. E házak jellemzője a háromosztatú elrendezés és a ház hosszanti oldalán végigfutó faoszlopos tornác. Az utcáról két bejáraton lehetett a házba jutni. A tornácra nyílt a kiskapu, a deszkakerítés melletti nagykapu pedig kocsibejáróként szolgált. A végháznak egy bejárata volt, melyen át a konyhába juthattak.⁸

Újabb típusházak építésére Zentán a II. világháború szűkös éveiben került sor.⁹ Ekkor a széles körben alkalmazott ONCSA-házak¹⁰ alapján készült tervek

7 Valkay Zoltán: i. m. 253.

8 Valkay Zoltán: i. m. 329. Lásd a képeket. Zenta, 1911.

9 Valkay Zoltán: i. m. 1. l. ábj. 450. Vö. Penavin Olga–Matijevics Lajos: Zenta és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék, 1990. 81.

10 ONCSA, vagyis Országos Népi- és Családvédelmi Alap háztervei.



Falverők. Zenta.
Amatőr fotó, 1967.



Kiskapu Ladányi László há-
zán. Adorján. VMf. 1344.
Fotó: Pethő István, 1957.

szerint az Ipartelephez közel 16 házat emelnek. Ezek egyalakószobás házak voltak, melyből hálófülkék nyíltak. A ház előtt tornác húzódtott. Külső megjelenésüket a célszerű alaprajz adta egyszerű tömeg jellemzi, melyet a helyi népi építészeti jellegzetességeivel ruháztak fel.

A kétszobás házak lakótere kezdetben sarkos berendezésű lehetett, de tárgyi emlékeink már csak a XIX. század fordulójáról, illetve a XX. század eleji párhuzamos elrendezésű szobákból vannak. A ház hosszanti falán a kemence folytatásában kapott helyet az ágy, a ládák, a polcok, fö-

lötté a ruhatartó rúdon lógott köznapokon a felleveő ruha. A szobát a második világháború végéig csak fehérrel meszelték. Az iparosok Zentán már a múlt század húszas éveiben kipingálták lakásaikat. Régen mázolt föld volt a padlózat. A deszkapadló a második világháború után kez-



Főzőfazék. XIX. század vége.
Magyarkanizsa. sz. n.
Fotó: Szénási Oszkár, 1999.



Festett tálás (tányérok). 1868, Zenta.
E 466. Fotó: Gergely József, 2003.

dett elterjedni. A szoba jellegét a bútor és a lakástextil határozták meg. A régi szentsarok és a tálasfogas szerepét átvették a sublótok, mivel hímzett, slingelt terítővel díszítve alkalmasak voltak ünnepi edények, kegytárgyak elhelyezésére. A falra szentképeket, családi fotókat és más em-

lékképeket akasztottak. A szobai bútorokat asztalosok készítették, de a konyhában, kamrában gyakori volt a paraszti munka. A XIX. század második felében vidékünkön az ágyakat, ládákat világoskékre festették, de korábban ún. komáromi láda is használatban volt a városban és környé-

kén. A XX. század elején a színes bútorokat háttérbe szorították a barnára festett polgárius bútorok. A mezővárosi paraszti szobabelsőben is megjelent a flóde-rozott, faragott és esztergályozott részekkel díszített fiókos sublót, komód, az ajtóval nyíló sifonér és a szekrény. A század végére a



Köpülő. 1935. Magyarkanizsa-Tóthfalu. E 72.8.3. fMV. 35414.
Fotó: Papp Júlia, 1980.



Köcsögök. XX. század közepe. Zenta. E 625. E 1519
Fotó: Szénási Oszkár, 1999.

falusi házakban a bútorok száma nem gyarapodott, viszont ekkor váltak közkedveltté az empire jellegű tornyos ágyak.

Az 1910-ben Zentán készült, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum archívumában őrzött felvétel is bizonyítja, hogy rendkívül kevés bútorból állt egy-egy szobabelső. A szoba párhuzamos elrendezésű. Csonka gúla alakú boglyakemencével fűtöttek. Múzeumi gyűjteményünk legszebb bútorai a kiállításon is látható festett és évszámmal ellátott ágyvég, *tálaskaszli*, illetve *tálasfogas*.

A konyha berendezése, *a cserépedények, a konyhai eszközök* a jellegzetes helyi ételkészítési eljárásokról vallanak. A tűzhely feletti falra akasztott *tálak, tányérok* a módosságot jelezték. Amíg

szabadkéményesek voltak a házak, addig a konyhában keveset tartózkodtak, a melegkonyha megjelenésével a konyha átvette a lakószoba szerepét, ekkor már ágy is volt benne, itt étkeztek, rakott tűzhellyel fűtöttek. A zentai szegényparasztok konyhájáról Erdélyi Mór ugyancsak fényképeket készített. Ezekről értekezett Knézy Judit, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum munkatársa. Számunkra azért érdekesek ezek a képek, hiszen már nem szabadkéményes a konyha, mert a hátsó falnál meszelt, rakott, zárt tűzhely vagy „sparhert” (takaréktűzhely) áll vasplattal, sütőrésszel, alul fáskosárral. Mellette asztal és két szék képez étkező- és társalgósarokot. Az ott ülő idős pár bizonyára ebben a helyiségben lakott.¹¹

11 Knézy Judit: Szegény parasztcsaládok életmódja Zentán és környékén fényképeken. Létünk. Társadalom, tudomány, kultúra. Újvidék, 1996. 3-4. szám. A fényképek a budapesti Magyar Mezőgazdasági Múzeum fotótárából valók: Szegényparaszti szobabelső, Zenta 1910. Ltsz. VII. A. 205192 és Szegényparasztok konyhája, Zenta 1910. Ltsz. VII. 204657.